

IGAZSÁGOSSÁG ÉS POLITIKA

FARKAS János

BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék
H-1111 Budapest, Stoczek u. 2.; e-mail: h4872far@ella.hu

Balogh István: *Igazságosság és politika*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.

Furcsa világban élünk. Mindennapi tapasztalataink arról látszanak meggyőzni bennünket, hogy csak az a fontos, annak van jelentősége, ami hasznos, ami számunkra ki-fizetődő, előnyös. A tudományos kutatóknak is azt tanácsolják, hogy csak hasznosítható, anyagilag megtérülő feladatokkal foglalkozzanak. A felsőoktatásban is az a tendencia látszik felerősödni, hogy csak az a diplomás fog boldogulni, aki az elméleti alaptudás és összefüggések ismerete helyett az azonnal hasznosítható piacképes tudással rendelkezik. Az utóbbi hónapok fejleményei pedig ugyancsak tanulságosak: a kormány megszorító és reformintézkedései ellen szinte „össznépi” felkelés látszik kibontakozni. Bárhová is fordítsuk tekintetünket, beleütközünk a hasznosság és igazság konfliktusos viszonyába. Amit az emberek egyes csoportjai hasznosnak tartanak, azt más csoportok, vagy a kormány nem tart igazságosnak, vagy amit a kormány, vagy egyes társadalmi csoportnak igazságosnak vélnék, azt más érintett társadalmi csoportok igazságtalannak, károsnak neveznek.

Gondolom, az emberek túlnyomó többsége haszontalan időtöltésnek gondolná, ha az igazságosságelmélet történetéről szóló könyveket akarnának velük elolvasatni. Ki gondolná, hogy az igazságosság, az erkölcs és a politikai-filozófia összekapcsolását tárgyaló könyvek hasznosak. Pedig John Rawls 1971-ben *Az igazságosság elmélete* címmel írt ilyen könyvet, amely – a fentebb felsorolt hasznossági megfontolásaink tükrében – igen „haszontalan” könyvnek tekinthető a közvetlen gyakorlati célszerűség szempontjából. Rawls ebben a művében nem kevesebbet állított, minthogy bármily hasznosak, bármily jól funkcionálnak és bármennyire is hatékonyak a társadalmi intézmények, fel kell számolni azokat, amennyiben nem találjuk őket igazságosoknak. „Az igazságosság és a közvetlen hasznosság eme szembeállítására egy konkrét témakörben kimondott szenvedélyes tiltakozás a tudomány hasznossági felfogásának egyre erőteljesebb és erőszakosabb egyeduralkodásával szemben.” (9. o.) Ezt a gondolatot viszont már Balogh István *Igazságosság és politika* című könyvéből idézem. Balogh ugyanis azt vette észre az elmúlt évek során, hogy a fejlett nyugati demokráciákban olyan negatív jelenségek szaporodnak és terjednek el, amelyek igénylik a jóléti társadalom normáinak és intézményeinek újragondolását. De azt is észrevette, hogy még azokban az országokban is, amelyek még nem jutottak el a jóléti társadalom szintjére, ugyancsak meg kellene vizsgálni a társadalmi együttélés normatív oldalát. Én ezeket olyan normáknak nevezném, amelyek a „jóléti társadalom” eléréséhez lennének szükségesek. (Tegyük zárójelbe, hogy a „jóléti társadalmakban” is megbomlóban van a korábbi konszenzus. Emlékszem arra, hogy a 80-as években Kínába és Vietnamba tett

lasmóddal a normatív politikai társadalomelmélethez vezető folyamatot követi nyomon. Harmadik tanulmányában (Igazságosság, erkölcs és politika. Filozófiai-társadalomelméleti konstruktivizmus) Rawls és Habermas művei alapján a normatív társadalomelméleti álláspontot összeveti a filozófiai kérdésfeltevés eltérő szempontjaival. A következő fejezetben (Állam és igazságosság. Otfried Höffe „időszerűtlen” politikai filozófiája) Höffe felfogását mutatja be, amely nem a hagyományos politikai (gyakorlati) filozófia szerződéselméleti, hanem az antropológia és a társadalomelmélet összekapcsolódási lehetőségeit kutatja. A globális igazságosságról szóló következő tanulmány (Igazságosság és globalizáció. Világtársadalom és világrend) viszont már azt tárgyalja, hogy milyen viszony alakul ki az igazságosság legújabb koncepciói és a modern jogállami berendezkedés ideológiája között. Ez az irányzat már egy univerzális álláspont igényét és szükségességét jelzi, amelynek lehetőségét a kötetet záró hatodik tanulmányban (Az igazságossági elvek megalapozásának problémája) tárgyalja, ahol újrafogalmazza az igazságossági elvek megalapozását és felvázolja az önbecsülés igazságossági elveit. Nagyon fontosnak tartom azt a meghatározását, amelyet az igazságosság társadalomelméletéről ad: „...az igazságosság társadalomelmélete annak tisztázására irányul, hogy melyek azok a feltételek, amelyek az emberek (közösségek, csoportok, egyének) között kialakult egyenlőségek és egyenlőtlenségek elosztásának erkölcsi-normatív értékelését meghatározzák, valamint melyek azok az elvek, amelyek az egyenlőség és az egyenlőtlenség jövőbeli elosztását az említett erkölcsi-normatív értékeléshez közelítik.” (357. o.)

Szerzőnk megalkotja az igazságosság problémáit magába foglaló *elméleti modell alapszerkezetét*, amelyet egyfelől a tartalmi oldal, másfelől az érvényességi oldal alkotja. A mátrixmodellben az igazságosság tartalmi oldalán találjuk az igazságosság/egyenlőség, az igazságosság/szabadság (egyenlőtlenség), az igazság érvényességi oldalán az érintett személyeket (kollektív és autonóm egyének), valamint az intézményeket, amelyek lehetnek disztributívak és redisztributívak.

Balogh István könyvének legnagyobb érdeme éppen abban áll, hogy az egymással vitában álló elméleti álláspontok kritikai újra vizsgálatából olyan normatív politikai társadalomelméletet bont ki, amely nem a filozófia, hanem az antropológia felé nyit. Ő ezt egy új, „reláció-antropológiának” nevezi. Persze szerényen ezt nem elméletnek, hanem olyan megalapozott kiinduló pontnak tekinti, amelyből lehetségessé válik egy interkulturális érvényességű igazságosság elmélet jövőbeli rendszeres kifejtése. Egy ilyen elmélet pedig már hasznos lenne a gyakorlat számára is, mert elvei nemcsak orientálnák a politikát, de hasznosíthatók lehetnének az egyenlőségek-egyenlőtlenségek újraelosztására hivatott intézmények stratégiai kialakításában is. Szerzőnk Höffe ama antropológiai alaphelyzetéből indul ki, miszerint az objektív-intézményi berendezkedésnek normatív alapjai vannak. Ebből levezethető a jog és a kényszer összekapcsolásának erős tézise. Ez a szemléletmód elveti a hermeneutikai módszert és megújítja az antropológiai álláspontot. Höffe kísérletéből Balogh azt a következtetést vonja le, hogy az antropológiai alapszerkezet valóban az a „mögékerülhetetlen” végső elméleti alap, amelyre az igazságosság normatív elvei ráépíthetők. Balogh ezt az „antropológiai fordulatot” viszi következetesen tovább, mert csak ez nyújt alapot a normatív megközelítés számára. Az antropológiai alaphelyzetben megtaláljuk az embernek természeti előfeltételeihez való viszonyát, (ez az ember külső-természeti meghatározottsága), a belső meghatározottságot kifejező egyedek egymáshoz való viszonyát, (ez

az egyén és közösség viszonyát konstituálja), s végül az embernek önmagához való viszonyát, mint önmeghatározást. E hármasság viszony együttesen és egymáshoz kapcsolódóan jellemzi az embert, s ezért tekinthető antropológiai alapszerkezetnek. Idézem a szerzőt: „A hármasság viszonyrendszer az alapszerkezet elemeiként egymástól megkülönböztethető, egymásra nem visszavezethető, ugyanakkor egymással szoros kapcsolatban álló és az emberre vonatkoztatva egymást feltételező dimenziók.” (403. o.) E relációk kölcsönösen, a relációk relációjaként hatnak egymásra. Ennyiben az antropológiai szerkezet viszonylagosan végső alapja a történeti-társadalmi szerveződési formák társadalomelméleti elemzésének.

Balogh István jelentős teljesítménye e könyvben, hogy rendet teremt az igazságossági elvek megalapozási stratégiáiban is. Miután megállapítja, hogy Rawls a modern alkotmányos demokrácia politikai kultúráját, Höffe az antropológiai szinten definiált csereviszonyt, Habermas a kommunikatív szituáció általános feltételeit tekinti a hipotetikus szerkezet támpontjának, szigorúan (és jogosan) megállapítja, hogy az igazságosság elméletekben eddig még csak fel sem tették megfelelő formában és kellő világossággal az elméleti megalapozásra vonatkozó módszertani kérdést. A „gyenge” megalapozási kísérletek három alaptípusát az axiomatikus-statikus (Arisztotelész, Hobbes), a transzcendentális-lineáris (Kant, Apel) és a hermeneutikai-cirkuláris koncepciókban (Rawls, Habermas) jelöli meg. Ezután a megalapozás-probléma újrafogalmazására tesz (szerintem sikeres) kísérletet. Az ún. „Münchhausen-trilemma” megoldására nézve úgy fogalmaz, hogy „...a megalapozás probléma egyáltalán azért merül fel, mert egyetlen történeti-társadalmi kontextus sem bizonyult(t) olyan alapnak, melyre támaszkodva az igazságosság normatív elve valamennyi érintett által általánosan helyeseltető módon megfogalmazható lett volna.” (400. o.) A megoldás szerinte a – fentebb már említett – antropológiai alapokra való támaszkodás. A recenzens úgy látja, hogy az önbecsülés normatív igazságossági elvei jelentik nála minden korábbi ellentmondás megoldását. Három alapelvet fogalmaz meg: 1) minden ember joggal tart igényt képességei és adottságai kifejlesztését szolgáló feltételekre, 2) az egyén felelősséggel tartozik képességei kifejlesztéséért és gyakorlásáért, 3) az egyének közötti kapcsolatok és intézmények úgy alakítandók, hogy képességei kibontakoztatása során az egyén teljesítménye önbecsülésének alapjává válhasson. A három alapelvet két szabály kapcsolja össze: egyrészt az egyenlőségi (egyenértékűség) szabály, mely szerint nem állítható fel fontossági sorrend az elvek között, másrészt a differenciáló szabály, amely szerint az önbecsülés egymástól különböző egyéni identitások kibontakoztatását alapozza meg.

Végül a könyv fontos gondolatának tartom, hogy rámutat a modernség új (egyéb-ként a szociológiai elméletben is érzékelt, de nem kibontott cselekvés versus rendszer) ellentmondására. Természetes, hogy „ösforrásként” a Habermas által felvetett Életvilág versus Rendszervilág (Lebenswelt versus Systemwelt) problémára gondolok. De nemcsak rámutat Szerzőnk erre az ellentmondásra, de keresi is ennek megoldását. Nem könnyű ezt a „gondolatgubancot” megmagyaráznom, de megkísérlem. Szerintem a Rendszervilág azonos a struktúrák világával, amelyek az emberi cselekvés eredményeként kristályosodnak ki. Ez a tudományos megismerés világában a leírás (descripció) révén válik megismerhetővé. A tudományos megismerésben ezt a „sein” (a létezés, a létező) terepnumának tekintik. De a nagy kérdés, hogy milyen erő hozza létre ezeket a struktúrákat? A válasz nem lehet kétséges: az emberi cselekvés állítja elő

a struktúrákat, amelyekben viszont már mindig benne van a „sollen” (a kell, a kívánatos, a legyen) mozzanata. Az ember tehát nemcsak az értékeléstől mentes struktúrák világában mozog, hanem az értékelés ama világában, hogy mit tart „igaznak”, vagy „hamisnak” mit kíván elérni, mit akar elutasítani. Ez viszont már a normatív gondolkodás területe, ahol felvetődik az igazság, igazságosság valamennyi problémája.

A könyv tehát rendkívül színvonalasan ismerteti az igazságelméletekről írt korábbi alapvető műveket, az ezek körül kibontakozott vitákat kritikailag vizsgálja felül és saját koncepciót (legalább is ennek előzetes vázlatát) fogalmaz meg, amivel kielégíti a tudományos eredetiség követelményeit is. De ami még „hab a tortán”, az néhány olyan teljesítmény, amely mintegy „melléktermékként” (by product) jelenik meg a műben, de legalább akkora horderejű lehet, mint magukkal az igazságelméletekkel kapcsolatos progresszív megállapításai. Ezekből én egyelőre csak két szemléletet, módszert, megközelítést emelek ki.

Nagyon valószínű, hogy Balogh István a *tudományelmélet, tudományrendszer* tekintetében is forradalmi újítást indíthat el, amikor az igazságelméleti problematika kapcsán felveti a hagyományos diszciplináris megközelítések elavulásának problémáját. Kénytelen vagyok kissé korábbi előzményeket is e ponton felidézni. Egy 1993-ban megjelent tanulmányomban (Farkas 1993/4) egyetértően hivatkoztam Balogh egyes munkáira (1990, 1991), miszerint addig nem lehet egységes, nagy szociológiai elméletről szó, amíg a liberális fejlődés és a beavatkozó állam kettőssége jellemzi a modern fejlődést. Szerinte a társadalomszervezet alapvető ellentmondását kell megoldani ahhoz, hogy integrált elméletünk legyen a társadalomról. Balogh azóta továbbgondolta a problémát és rájött, hogy azért problematikus az általános társadalomelmélet státusza, mert önmagában semmiféle leíró elmélet nem lehet kielégítő. Hume alapján eljutott oda, hogy a leíró kijelentésekből (logikai ítéletekből) nem lehet eljutni a normatív, „kell” típusú kijelentésekhez, miközben az embert éppen e kettős (paradox jellegű) kijelentésekre való képesség és cselekvés határozza meg. Ez lehet az oka annak, hogy a Szociológiai Szemle hasábjain már néhány évvel ezelőtt vitába keveredett a szakma egyik kiváló teoretikusával, mivel kétségbe vonta a szociológia mint diszciplína önállóságának státuszát. A Karácsony Andrással együtt írt könyvében (Balogh–Karácsony 2000) szintén a társadalomelmélet önállóságáról írt, mely tendenciát a német szellemi fejlődésben is észlelni vélte. Most ebben az új könyvében Balogh egy – a szociológiai szakmát ismét erősen kihívó – alfejezetében (A szociológiai társadalomelmélet vége, 74–77. o.) azt a problémát veti fel, hogy a szociológia mint leíró tudomány egyre kevésbé tud megfelelni a gyakorlati filozófiában felmerülő problémák megoldásában. Ezért a Parsons-féle nagy elméletek, s ezek megújítására vonatkozó kísérletek meddők maradnak mindaddig, amíg a megfigyelésre épülő – a természettudományok analógiájára működő – szociológia meg nem változtatja orientációját. Skinner kísérletét üdvözli, aki a „humántudományok” nagy elméletéről és nem a „szociológia nagy elméletéről” beszél. Magam is úgy látom, hogy a hagyományos szociológiai megközelítés egyre kevésbé hatékony az olyan összetett, komplex problémák vizsgálata, elemzése és megoldása tekintetében, mint a globalizáció, a környezetvédelem, az igazságosságelméletek, a tudomány és technika társadalmi következményei stb. A legtöbb esetben kiderül, hogy a leíró megközelítés nem elégséges, normatív szempontok, értékek is figyelembe kell vétessenek. Egy komplex társadalmi problémát nem lehet tisztán szociológiai (társadalmi) aspektusok alapján értékelni és megoldani.

Előbb-utóbb be kell kapcsolni a közgazdaságtudomány, a történettudomány, a demográfia, a politológia, az ökológia és más szaktudományok módszereit, eszközeit, tudásanyagát is. Erre a helyzetre persze már kitaláltuk az „inter-, vagy multidiszciplinaritás” fogalmait és módszereit, de Balogh felfogásában itt másról van szó. Arról, hogy egyre inkább egységes, integrált társadalom (vagy humán) tudomány is képződik, amelynek előbb-utóbb önálló státusza van, vagy lehet. Ami már nem interdiszciplína, hanem egy magasabb általánossági fokon működő diszciplína. Szerzőnknek ez az elgondolása szerintem igen ösztönző és igencsak összhangban lévőknek tűnik a modern társadalmi megismerés tendenciáival.

A könyv megírása során a Szerző szerintem egy másik teoretikus értékű „melléktermék” is előállított. Jelentős szemléleti adalékkal szolgál ama viták számára, amelyek a *kapitalizmus és szocializmus formációelméleti összefüggéseit*, kapcsolatait stb. tárgyalják. Ezek nálunk ma főként a rendszerváltással függnek össze, de széles körben nemzetközi síkon is viták tárgyát képezik. Balogh István koncepciója, – amelyet az igazságosságelméletek kapcsán fejt ki – a gordiuszi csomó mintájára megoldást hozhat számos teoretikus gondunkra. Miután látható, hogy egyelőre történelmi távlatokon belül nincs mód a tőkeviszony kereteiből való kilépésre, szerzőnk azt vallja, hogy ma nem tűnik egyáltalán aktuálisnak különböző társadalmi formák elméleti koncepciói kidolgozásán fáradozni. Szerinte az elmúlt időszak egyik legfontosabb társadalomelméleti fejleménye az a belátás, hogy a jövő társadalmi rendszerének megtervezése nem aktuális. Ez az elméletnek nem is lehet feladata. Amit az elmélet ma tehet, az a cselekvés normatív elveinek a megfogalmazása, követése feltételeinek kiművelése, érvényességének lehetőségeire és konfliktusaira való rámutatás. Az elméleti munka az autonóm egyén és közösségek cselekedetei kapcsán azzal foglalkozik, hogy ezek milyen elveket követhetnek, cselekvéseik következményei mennyiben felelhetnek meg eredeti intencióiknak. Erről szólnak az igazságosság elméletei és a körülöttük zajló viták. A magam részéről ezt én úgy értelmezem, miszerint Balogh István az igazságosság elveinek normatív érvényesülése révén kívánja azokat az egyenlőtlenségi viszonyokat befolyásolni, amelyek a tőkeviszonyból fakadnak. Az igazságossági elméletek mintegy segítenek áthidalni a kapitalizmus valósága és a szocializmus humánus elvei közötti szakadékot. A formációelméleti problémák persze szerintem sem tűnnek el végleg, mivel minden történelmi szakaszból megállapítható, hogy milyen normatív elveknek felelnek meg. De ekkor a társadalmi formák már nem önmagukban fontosak, csak közvetve jutnak szerephez.

Úgy vélem, hogy a fejlett demokráciákban nemcsak a liberalizmus, de egyre inkább a szocializmus (nem mint társadalmi formáció, de mint társadalmi doktrína) is megvalósulóban van. Ezért ezek a társadalmak nem csupán a piacgazdasághoz kapcsolható értékek, hanem az emberi méltóság, humánus stb. értékeihez is igazodnak. Az emberek ezért tartják az ilyen politikai rendszert legitimnek.

Azzal fejezném be Balogh István könyvének ismertetését, hogy művének egyik nagy erénye, hogy további vitákra és a problémák állandó újragondolására serkent. Az antropológia felé nyitó igazságelmélete, az egységes társadalomtudományra, a társadalmi formációkat áthidaló normák jelentőségére utaló koncepciója minden bizonnyal további vitákra fogja serkenteni a szakembereket és az olvasókat. Bár nagy szellemi koncentrációt igényel, de javaslom mindazoknak e könyv elolvasását, akik szeretné

megérteni a társadalmi igazságosság problematikáját és szívesebben élnének egy igazságosabb társadalomban.

IRODALOM

- Balogh István (1990): *A forradalmi ész kritikája*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Balogh István (1991): Richard Münch voluntarisztikus társadalomelmélete. *Szociológiai Szemle*, 1: 172–180.
- Balogh I.–Karácsony J. (2000): *Német társadalomelméletek: Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Farkas János (1993/4): Lehetséges-e „Nagy elmélet”? *Társadalomkutatás*, 5–20.